

не біда, якщо вимре декілька мільйонів народу, у нас його достатньо. Залишаючи поза увагою жакливу суть цієї заяви. Треба збагнути, що тепер вимірювання не обмежиться декількома мільйонами, що йдеться про значно більше»⁴⁸⁹. Всесоюзна піонервожата Крупська, яка від 1922 р. піклувалася про юних піонерів, не відгукнулася на цей лист.

Наслідки голодомору переслідували українське суспільство упродовж 1934 р., тому що не вдалося подолати збудників тифу та різних епідемічних хвороб. В 1934 р. столицею України став Київ, відтак протягом десяти місяців тут діяла спеціальна комісія боротьби з антисанітарією, яку очолював О. Броневой⁴⁹⁰. За порушення санітарних умов керівників навчальних закладів, завідуючих їдалень, начальників залізниць штрафували й судили. Уряд був наляканий масштабами соціальної катастрофи, рештки якої у вигляді багаточисельних ватаг безпритульних дітей існували до кінця 30-х рр. Одні діти вимерли від голоду, а протягом 1934–1936 рр., за підрахунками відомого у 30-х рр. українського статистика А. Асаткіна, в областях спостерігалася тенденція скорочення народжуваності дітей, яка в сукупності становила до 400 тис. осіб⁴⁹¹. В 1935 р. працювала надзвичайна обласна та міська комісія по боротьбі з безпритульністю, засідання якої відвідували О. Броневой та А. Макаренко⁴⁹². Дитяча безпритульність, викликана голодомором, супроводжувалася новими хвилями знедолених дітей «ворогів народу» у 1937–1938 рр., яких позбавили не лише батьків, а навіть пам'яті про них. Це окрема і жаклива галузь соціально-побутового повсякдення молодого покоління 30-х рр., яка вже достатньо висвітлена⁴⁹³.

10. Щоденна боротьба за виживання

Період реконструкції народного господарства, особливо в українському селі, супроводжувався докорінною зміною соціально-економічного укладу життя селян. Робота в сільському господарстві, враховуючи низький рівень технічного озброєння колгоспників та селянських дворів, вимагала ледве не цілодобових затрат, крім зимових місяців, відтак і відповідних енергозатрат. Селянин завжди тримався цільового принципу: працювати, щоб жити. Однак, колективізація, хлібозаготівлі, політика розкуркулення поставили його на межу виживання.

Психологічно селянство закарбувало досвід голодних 1921–1923, 1928–1929 рр., тобто знало про вживання різних сурогатів, дохлятини, незвичних рослин тощо. Однак у повсякденному вжитку селян 1931–1935 рр., як свідчать архівні документи та спогади очевидців, з'явилася не їжа, а «їдло». Його перелік склав та опублікував О. Різников у 2003 р.⁴⁹⁴ Те, що споживали селяни, важко назвати стравою. Це було виготовлення біологічної маси або вживання рослин, тварин та всілякого непотрібу сивої давнини — епохи збиральництва. До рослинного походження належало наступне «їдло»: акація, бадилиння, бараболя, березова кора, берестові квіти та листя, боби, бруньки, бульблячини (гнила картопля), бузковий цвіт, буряк, бур'ян, вербовий цвіт, вишня (листя, гілки, зав'язь), гичка, гриби, дурман, еспарцет, житні колоски, жолуді, жом, зілля, калачики, конюшина, конопляне насіння, кора дерева, кропива, крейда, лепеха,

липа, лобода, макуха, маляс, мишій, моріг (спориш), молочай, пирій, полова, ріпак, рапс, рицина, свиріпа, тирса, торф, шовковиця, яглиця. Від їх вживання багато селян помирало одразу, тому що окремі рослини були шкідливі для виснаженого організму (дурман, рицина тощо). Люди паслися біля домівок, помираючи на подвір'ї, тому що зелень не рятувала їх від голоду. Страви голодних людей, навіть працюючих колгоспників, готувалася з дерті, незначної кількості борошна, розведеного солоною водою. Це «варево» селяни називали «баландою», «затиркою», «шліхтою», «бурдою», «заколотою». Дохла худоба «розбиралася» одразу, а вживання собак, котів, гризунів, диких птахів, земневодних стало справою звичною для голодного повсякдення селян. По селах не було чути ні собак, ні весняних котів — їх просто поїли. Тому у 1933 р. виникла проблема в артілях кустарпрому щодо заготівлі собачого та котячого хутра.

Джерела, які збереглися до нашого часу, а також спогади очевидців голодомору, зафіксували випадки людодїства, які траплялися у більшості сіл.

Людодїство зазвичай ототожнюють з проявом хижацького інстинкту самозбереження в екстремальних умовах, пов'язуючи його з періодом дикунства в історії людської цивілізації. В художній літературі його згадують у випадках, коли людина залишалася на самоті без будь-яких засобів існування. Психологічні основи людодїства стали предметом спеціального аналізу медиків та психологів в період першого радянського голоду 1921–1923 рр. Так, у 1923 р. лікар Л. Айхенвальд, проаналізувавши ситуацію в Одеській губернії, зазначив, що людодїство є потворним викривленням людської психіки, за якої «цар природи перетворюється на звіра»⁴⁹⁵. Він занотував тоді, очевидно, під впливом побаченого по селах та вчитаного в науковій літературі, загальноприйняте визначення поняття людодїства, яке означало атавістичне виявлення людської аморальності. Генетична спадковість тваринного інстинкту самозбереження, яка сягає витоків періоду дикунства, і людська мораль — дещо несумісні явища. Навіть наукові тлумачення людодїства (антропофагія, некрофагія, канібалізм) залишаються безсилими, щоб з усією вичерпністю збагнути весь жах мутації людської психіки та глибини соціальної деградації.

В усіх відомих випадках канібалізму, за деяким виключенням (патологія садизму, культ, забобони), він був спричинений голодом. Антропофагія згадується в давніх книгах, у тому числі в Біблії. Для канібала смерть втрачала в його божевільних очах страх і святість, спокуту і гріх, біль і співчуття за іншого. В історико-правничій літературі проблема політико-правової оцінки факту канібалізму не знайшла належного висвітлення, відтак обмежимося методом ситуативного аналізу цього ганебного для суспільства і держави явища, яке спіткало український народ тричі упродовж чверті століття. В Кримінальному кодексі УСРР за 1927 р. була ст. 174, яку застосовували до канібалів в 1933 р., але там немає самого тлумачення «людодїство». Вона мала таку редакцію: «За розбій, цебто за явний, щоб заволодіти чужим майном, напад поодинокі особи, що загрожує смертю або каліцтвом, чи з загрозою заподіяти подібне насильство — позбавлення волі на реченець до п'ятих років»⁴⁹⁶. А якщо це «спричинило смерть або тяжке ушкодження на тілі покривдженого», то передбачалося ув'язнення до десяти років або розстріл.

В 1921 р., коли небувала посуха спричинила неврожай у п'яти південних губерніях, а продрозкладка довершила стихію соціальною руїною, голод одно-

часно накрит населення кістлявим мором. Упродовж 1932–1933 рр., він вирізнявся певними фазами та рукотворністю, охоплюючи всі райони України в хронологічній послідовності. Трагедія 1933 р., соціально-демографічним та морально-психологічним апогеєм якої виявилася масова смертність, визрівала поступово. Факти голоду з опуханням людей виявилися в листопаді-грудні 1931 р. серед дітей, педагогів, а до літа 1932 р. вони набули масового характеру в українських селах серед колгоспників та родин самодіяльних селянських господарств. В листуванні, яке тривало в 1932 р. між ЦК КП(б)У та ЦК ВКП(б), в селянських листах скаргах, в актах їх перевірки органами НК РСІ та доповідних записках ДПУ рідко йшлося про випадки канібалізму. Однак це не означає, що 1932 рік був для селян України благодатним. Вони пухли і масово гинули, поїдаючи все на своєму шляху — рослинне і тваринне. Друга половина 1932 р., яка супроводжувалася застосуванням масових форм позбавлення харчів великих груп населення, змусила його залишати села в пошуках порятунку, тому що всі резерви людської фантазії на виживання були вичерпані: в селах зникли коти і собаки, а дохлих від роботи колгоспних коней не вистачало на всіх. Вживання дохлятини призводило до кишково-шлункових отруєнь, епідемії тифу. Свідома затримка розподілу хліба на трудодні в колгоспах, абсолютне його вилучення в господарствах, люта зима і довготривале фізичне виснаження спонукало до поширення чуток про можливість вживання людського м'яса.

У фондах Державного архіву МВС України збереглися кримінальні справи людодів, тобто виявлених та засуджених органами ДПУ селян, які вчинили акт канібалізму. Їх судили за ст. 174 КК УСРР: спочатку до розстрілу, але згодом ув'язнювали на 10 років. Вони вважалися соціально небезпечними елементами, тому що загрожували оточуючим їх людям, але терор голодом загрожував їхньому життю. Чи можна їх вважати злочинцями в умовах політики геноциду, яка свідомо запроваджувалася в українському селі? В документах зафіксовано не лише обставини фізичного розтину та поїдання людей, а також й мотиви, що спонукали до цього.

Спалах канібалізму припадає на весну — початок літа 1933 р. Основним джерелом інформації про факти масового людодства є аналітичні довідки обласних відділів ДПУ та кримінальні справи канібалів. Вони збереглися в архівах, відтак можна виявити географію та обставини людодства. Так, в березні 1933 р. Донецький облвідділ ДПУ виявив по 21 району понад тисячу голодних сімей, в яких поїдали дохлятину і домашніх тварин, а в с. Володарськом Старо-Нікопольського та с. Шапарськом Новопсковського району було зафіксовано три випадки людодства⁴⁹⁷. В с. Байдівка Старобільського району 20 березня 1933 р. органи ДПУ виявили, що 37-річна жінка харчувалася трупом свого померлого чоловіка, котрого нікому було похоронити, а в неї не вистачило фізичних сил «вирити могилу», тому що виявилася абсолютно виснаженою. Вона годувала м'ясом чоловіка ще і свого 9-річного сина⁴⁹⁸. Весною 1930 р. записалися до колгоспу, здавши єдиного коня та невелику ділянку землі. Але згодом залишили «коллектив». Чоловік працював в Донбасі, а повернувшись до села, займався чоботарством, але прибутку з того не мав: навіщо голодним людям чоботи? Смертність в селах промислового Донбасу, як свідчать документи ДПУ, була масовою і катастрофічною. Жінку-людодку позбавили волі на 10 років.

Харківська область, райони якої поширювалися тоді на сучасні адміністративні одиниці Сумської та Полтавської областей, також не уникла канібалізму. Обставини, які спричинили акт людодіства, мали голодне підґрунтя та явні ознаки психічного розладу, зумовленого довготривалим голодуванням та чутками і розмовами про поїдання людей в селах області. 5 травня 1933 р. в с. Бойки Решетилівського району жінка разом з її дорослою донькою задушили немовля останньої та порізавши його на частини, з'їли, але згодом намагалися вбити задля їжі 13-річну дівчинку, яку виявили на ст. Решетилівка, але вона після невдалої спроби втекла⁴⁹⁹. В Охтирському районі 20 травня 1933 р. чоловік і його дружина запросили до себе блукаючу вулицями 8-річну дівчинку, яку зарізали та згодом «м'ясо варили і їли». У вироку та свідченнях затриманих канібалів постають жахливі картини соціально-психічної деградації та аморальності людей, доведених тривалим голодуванням до відчаю. Жінка-людоділка зізналася: «Я та мій чоловік З.К. заманили до себе в хату дівчинку років восьми В.М., затягнули їй на шиї мотузок і зашморгнули, а потім мій чоловік перерізував цій дівчинці шию, для того щоб зійшла кров, після чого м'ясо варили і їли»⁵⁰⁰. В с. Тарасівка Великописарівського російського національного району мешкало напередодні голоду 3561 чол., а в травні 1933 р. його зголоділа і напівбожевільна мешканка вбила для споживання трьох безпритульних дітей: хлопчика 3-х років і двох дівчаток шести і десяти років⁵⁰¹. В селі Горошино Оболонського району на початку травня 1933 р. батько, скориставшись відсутністю дружини і мами, вбив двох своїх синів та протягом декілька днів харчувався. В протоколі його допиту від 25 травня 1933 р. відтворені обставини морального злочину та соціальної деградації селянина: «Приблизно з перших чисел травня місяця в мене не стало зовсім чого їсти і я 3 травня цього року зарізав свого сина О. 8 років. Зарізав я його за таких обставин: дружина моя була в с. Чернече Семенівського району на ярмарку, де вона пробула 3 дні. Я в ці дні був дома сам зі своїми дітьми. Вночі під 3 травня мої сини Г. та О. лягли спати на лежанку, де і завжди там сплять. Я задумав тієї ночі зарізати свого меншого сина О. з метою вживання до їжі. Для цього я сина Г. виправив спати на піч, а сам взяв ніж кухонний, якого ще вдень нагострив, і перерізав горло синові О. Коли я різав сина О., то останній міцно спав і жодного разу навіть не крикнув. Труп О. я поклав в ночовки, які приготував ще вдень — і ці ночви заховав під підлогу, щоб не бачив старший мій син Г. Коли настав ранок і мій син Г. запитав де О., то я відповів йому, що О. пішов на хут. Зикринці до двоюрідного брата»⁵⁰². Його старший син вчився в Харкові, а донька працювала друкаркою в харківському облвідділі ДПУ, тому надсилали сім'ї продукти. Проте батько, особливо після повернення дружини, яка розпитувала за сина, задумав тоді вбити і «свою жінку», щоб не довідалася про вбитого сина та і «м'яса мені вистачить на тривалий час». Мотив вбивства виявився дещо незвичним: по-перше, він справді нестерпно голодував з сім'єю, по-друге, селянин хотів таким чином «поправити сили», бо «там розпочнуться уборочна кампанія — буде хліб і я піду працювати в колгосп», а про те, «що можна вживати до їжі людське м'ясо, я вважав так, раз риба поїдає рибу, то може поїдати і людина людину». В цьому селі вже давно велися розмови про людодіство, про можливість використання людського м'яса в їжу. Батько-людоді, розум якого затьмарило голодне марево, виснажуючи

фізично і спустошуючи морально, каявся у скоєному. Його тримали в спецкорпусі ДПУ в Харкові, де весною 1933 р. перебували українські письменники, педагоги, митці, чекаючи вироку. Людоїда з с. Горошино засудили до 10 років таборів 31 серпня 1933 р. Випадки людоїдства, які стали звичним явищем в селах України, набули розголосу не лише між селянами, а також потрапили до інформаційних доповідей німецьких та італійських дипломатів в Харкові⁵⁰³.

Сільські райони Дніпропетровщини, як свідчать архівні документи, особливо листи секретаря ЦК КП(б)У Косіора до Сталіна в березні 1933 р., виявилися найбільш ураженими. З усіх зареєстрованих тоді фактів смертності від голоду на цю південну область припадало 70%, а вона охоплювала значну територію республіки. В області мешкало багато національних меншин, які мали свої сільські ради та адміністративно-територіальні райони. Їхнє населення, особливо російських та німецьких національних районів, зазнало господарської руїни від колективізації та політики розкуркулення і діяльності сумнозвісних хлібозаготівельних комісій. В селах нацменшин від голоду помирали дорослі і діти, а також від тропічної малярії, яка набула масштаб епідемії. Труп тварин і людей не прибирали упродовж декількох днів, відтак порушувалася санітарно-епідеміологічна ситуація в українських селах. Помирали від дистрофії і тропічної малярії, яка набула всіх ознак масової епідемії. Смерть від голоду однаково прибирала колгоспників, які виробили понад 800 трудоднів і селян-одноосібників. Сільське населення Високопільського національного німецького району, Мелітопольського та Новопраського районів зафіксували два випадки людоїдства та вбивства людей з метою продажу людського м'яса. Зокрема, в с. Заградовка Високопільського району 16 лютого 1933 р. від голоду помер 12-річний хлопець, мати якого разом з сусідкою почали використовувати його в їжу. На час виявлення цього факту залишилася голова, ступні ніг, передпліччя, кістки⁵⁰⁴. В с. Константиївка Мелітопольського району «селянин-одноосібник», якому було всього 20 років, спочатку з'їв труп померлої матері, а трохи згодом померлої дитини, після чого помер і сам⁵⁰⁵. Затримані в квітні 1933 р. троє канібалів (двоє братів і дружина одного з них) спочатку зрізали колоски, пристали в 1932 р. до колгоспу, але трудоднів не дочекалися, тому за відсутності засобів існування «ми вирішили вбивати людей і м'ясо вбитих вживати до їжі». Саме так вони пояснювали співробітникам ДПУ в Лиховському районі⁵⁰⁶. В с. Широке Криворізького району 15 квітня 1933 р. 27-річна «біднячка» вбила власну матір і поживилася її м'ясом, а згодом закопала в городі⁵⁰⁷. Восени 1932 р. селяни Дніпропетровщини скаржилися на те, що їх залишили без хліба, просили голів сільських рад видати довідку-дозвіл на сторонні заробітки «аби спасти сім'ю от голодної смерті»⁵⁰⁸. В с. Тихоновка Терпінянського російського національного району, 35-річна мати похоронила двох померлих від голоду дітей, а доньку вона вбила, щоб прогодувати себе та сина. Її чоловік перебував тоді на курсах трактористів, а повернувшись звідти довідався від своєї дружини про сімейну трагедію. Він заявив про факт вбивства та канібалізму до сільської ради, переповівши обставини родинного жахіття: «В березні місяці я повернувся з курсів трактористів. Де навчався з березня 1932 р. і зайшовши до хати застав лише лежачу в ліжку жінку, а в хаті не було старшого сина М., і коли я став балакати з дружиною, то вона мені розповіла, що двоє дітей померли, а доньку

Л. вони задушили і з'їли»⁵⁰⁹. Її син, якого слідчі ДПУ чомусь назвали «сином куркуля», зізнався в скоєному. «Не пам'ятаю якого числа я разом зі моєю мамою Г.А.С. задушили мою сестричку Л. 4-х років. Мати тримала руки і ноги, а я міцно придавив горло, потім відрубали ноги, руки, поварили і з'їли ми дівчинку за 4 дні. Мати моя їла м'ясо дівчинки, правда не багато, а я більше їв сам. Коли душив сестричку, то вона не кричала, нутрощі вирізала мати знизу до підборіддя, розрізали пополам м'ясо і поклали в казан та варили»⁵¹⁰. Вона зізналася, що до вбивства її змусила голодна смерть двох дітей та нестерпне голодування самої та 12-річного сина. Селянку і матір, покликану вирощувати хліб та виховувати дітей, судили за жебрацтво та вбивство власної доньки, м'ясом якої годувала переважно свого сина.

Трагедія селянки с. Тихоновка дуже нагадує долю жінки з поеми Миколи Руденка «Хрест». У голодному мареві, крізь сльози і жах, божевільна Христя промовляла:

А я діточок побила,	Їж, коханий, не барися.
До схід сонця поварила,	Виплюнь пальчики Орісі,
Трактористу-молодцю	Від синів та від дочок
Наробила холодцю.	Тільки жменька кісточок.
Їж, Іване! Пий, Іване!	Душі їх пішли до раю.
Хай коханнечко не в'яне,	Я ж останки позбираю
Ти ж казав: якби сама...	Та й землиці їх віддам.
Подивись, дітей нема.	Всі ми будемо отам!

Відомий майстер художнього слова емоційно, зворушливо та історично вичерпно передає глибину духовного спустошення та соціального апокаліпсису, охопивших українське село.

Аналіз кримінальних справ (протоколів допиту, свідчень самих людоїдів, їхні фотографії, обставини вбивства, зізнання) показує, що вимушені канібали не мали освіти, все своє життя займалися землеробством, а матеріальні проблеми розпочалися одразу після колективізації та хлібозаготівель. Рідко зустрічаються їхні власноручно написані зізнання, тому що справами канібалів займалися слідчі ДПУ. Їхні матеріали є підставою для твердження, що до людоїдства переважно вдавалися жінки, які чинили вбивство власних і чужих дітей під впливом голодного психозу, але з усвідомленням гріховності від заподіяної смерті. В їхніх кримінальних справах збереглися фотографії, на яких постають не злочинці, а жертви голодомору, з божевільним виразом пухлого обличчя, з синцями під очима. Вони залишили свої зізнання і каяття, спокутуючи особистий гріх у таборах, куди їх засуджували на 10 років.

Неспроможність влади подолати дитячу безпритульність, яка набула ознак гуманітарної катастрофи весною 1933 р., виштовхувала дітей на вулиці, де вони ставали жертвами канібалів. Зокрема, на Вінниччині в травні 1933 р. виявили 1,3 тис. «голодних сиріт» віком до 4-х років та 3,5 тис. старшого віку. Обласна оздоровча комісія засвідчила тоді 71 випадок людоїдства та 9 фактів труподства в Липовецькому, Немирівському, Калинівському, Махновському, констатуючи значний відсоток голодуючих дітей в прикордонних та інших районах⁵¹¹. Помирали переважно діти до 3-х років та селяни старше 50 років. Траплялися випадки самогубства всієї родини, коли батько умертвляв своїх дітей, а згодом

вбивав самого себе. В 38 районах області з 62 голод смертельно вразив 27 тис. селянських сімей, з них 13 колгоспників та 12 тис. одноосібників з населенням 121 тис. чол.⁵¹² За таких умов канібалізм набув ганебної для людської моралі форми виживання. Навіть та кількість виявлених фактів людоїдства, а вона далеко невичерпна, свідчила про охоплення всіх районів області. В с. Комарово Вороновецького району мати вживала до їжі тіло померлої 4-х річної дитини, щоб прогодувати та врятувати від смерті шестирічну доньку та 10-річного сина, які залишалися жити⁵¹³. В реєстраційних книгах смерті органів загсу збереглися записи причини смерті, серед яких зустрічалися визначення такого характеру: «від наглої смерті», «зарізано людодом», «батько зарізав і з'їв», «зарізав батько для їжі». Майже всі записи про канібалізм стосувалися дітей, а відбувалося це вимушене гріхопадіння батьків в селах Сосонка, Якушинці, Гавришівка, Хмельове Вінницького району упродовж лютого—серпня 1933 р.⁵¹⁴

В Одеській області також були випадки канібалізму, про що свідчать кримінальні справи. 21 квітня 1933 р. в с. Дніпрова Кам'янського російського національного району органи ДПУ виявили факт поїдання матір'ю померлого малолітнього сина, якого спочатку мала похоронити, але залишила і харчувалася ним упродовж 15—19 квітня⁵¹⁵. Вона жебракувала, а коли голод став нестерпним вдалася до поїдання власної дитини. В с. Кручиново Любашівського району в березні 1933 р. троє братів 15, 18, 22 років, не дивлячись на заборону їхньої сестри, заманили їхнього знайомого односельця-хлопця до хати і вбили, вилучивши з грудей печінку, легені і серце і посмажили їх для вживання⁵¹⁶. Їх засудили до розстрілу. Районний відділ Врадіївського ДПУ знайшов в одного з мешканців с. Врадіївка людське м'ясо, яке посоленим зберігалось в бочках. В протоколі обшуку, проведеного співробітниками ДПУ 26 квітня 1933 р., підкреслювалося: «Райапарат ДПУ в терміновому порядку перевірів заяву гр-ки Т. шляхом виїзду до гр-ки У.М. та здійсненим на місці обшуком виявив: що на горищі в його хаті знайдена дерев'яна бочка, в якій знаходився розрізаний людський труп на п'ять частин, тобто вся грудна клітка до горла, відрубана верхня частина ніг і нижня частина без ступенів, одночасно на кухні як на печі, так і на стінах були великі плями крові і заглушений мертвецький запах в квартирі»⁵¹⁷. Виявилось, що чоловік і жінка вбили троє дітей віком від 8 до 11 років, м'ясо яких продавали на місцевому ринку. Їх засудили до розстрілу.

Найбільше випадків канібалізму, судячи з кількості кримінальних справ, було зафіксовано в селищах Київської області. 12 березня 1933 р. обласний відділ ДПУ інформував про наявність в районах десятків тисяч пухлих від голоду селян, про тисячі вже померлих та сотні приречених на голодну смерть: в с. Маньківка Букського району за січень—лютий померло 30 та 400 перебували дуже виснаженими і пухлими; в с. Харківка 234 пухлих; в с. Подковничі 269 пухлих. У Володарському районі голодувало 7 тис. чол., з них тисяча померла⁵¹⁸. Районні відділи ДПУ, які займалися виявленням фактів голодної смерті, не завжди могли вичерпно підрахувати кількість померлих, а сільські ради не встигали їх хоронити. Трупні своєчасно не хоронили, які декілька днів лежали по хатах, тому їх викрадали канібали. «За останній час, — наголошувалося в доповідній довідці облвідділу ДПУ, — ми помічаємо значне зростання труподства і людодства. Щоденно з районів одержуємо — 10 і більше

дonesень»⁵¹⁹. Людоїди, які вживали людське м'ясо в 1932 р., вдавалися до канібалізму і протягом 1933 р., вбиваючи дітей, знайомих і зайшлих селян. «В уражених людоїдством селах, — підкреслював чекіст Розанов, — з кожним днем міцніє думка, що можна вживати для харчування людське м'ясо. Ця думка поширюється особливо серед голодних і пухлих дітей». За січень — початок березня 1933 р. в Київській області було 69 випадків людоїдства та 54 труподїдства⁵²⁰, а серед уражених виявилися села Володарського, Черняхівського, Звенигородського, Сквирського, Андрушівського, Буцького, Фастівського, Брусилівського, Тетіївського, Лугинського, Чутівського, Смілянського, Бабанського, Богуславського, Попельнянського, Лисянського та інших районів, які за сучасним адміністративно-територіальним поділом України відносяться до Житомирської, Черкаської та Київської областей. Тоді помирали також і мешканці райцентрів, але переважно на вулицях міст прибирали трупи зайшлих дітей і дорослих селян-прохачів. На 1 березня 1933 р. зафіксували 72 випадки людоїдства та 65 фактів труподїдства⁵²¹, тобто статистика була спорадична, а виявлення випадковим: зізнання самих жертв, донесення сусідів, встановлення сільськими радами тощо. Вони траплялися, за даними кримінальних справ, у неврахованих ДПУ селах Тальнівського, Ставищанського, Рокитнянського. Факти канібалізму, як свідчать документи органів ДПУ, були також протягом 1932 р. Причиною, яка спонукала селян до людоїдства, виявилось довготривале недоїдання, фізичне виснаження, голод. До цього призвели злочинні дії місцевих органів влади, які позбавили хліборобів засобів існування. Наприклад, в с. Триліси Фастівського району в селянина М. Пилипенка 17 жовтня 1932 р. за невиконання «твердого завдання» хлібозаготівель було забрано корову, зерно, коня, реманент, 50 пудів картоплі. Його оштрафували на 200 руб., вигнали з сім'єю з хати, демонтували цинкований дах в рахунок штрафу⁵²². Таких фактів приречення селян на голодну смерть було багато.

Підсумовуючи аналіз архівних кримінальних справ людоїдів, необхідно зазначити, що в 1932 р. канібалізм мав епізодичний характер, а масового соціального явища набув протягом 1933 р., особливо взимку та весною. Причиною цього аморального соціально-психічного вчинку стала злочинна політика масового усупільнення майна селянських господарств, хлібозаготівлі держави в українському селі, система організації праці в колгоспах, відсутність своєчасної допомоги, а мотивом, що спонукав хліборобів до людоїдства, виявився голод та голодний психоз, котрий охопив тоді сільське населення України. Не фізіологічні картини розтину нещасних жертв викликають подив, а сам факт людоїдства на п'ятнадцятому році «соціалістичного будівництва» в європейській частині світу, де були найкращі землі. Правники мають ще з'ясувати обґрунтованість звинувачення канібалів в злочині, тому що терор голодом мав всі ознаки геноциду.

Боротьба за життя тривала упродовж 1934–1935 рр., коли в українських селах вирував голод. Випадки людоїдства припинилися, але селяни вживали дохлу худобу, різні сурогати. На Вінниччині сотні колгоспів не мали хліба для харчування колгоспників весною 1935 р.⁵²³, тому «голодне їдло» залишалося в українському селі атрибутом дикунства влади по відношенню до власного народу, а не їжою дикунів, тому що хліборобів перетворили на кріпаків-

поденників, які виробляли чи не виробляли «норму», однак помирали від голоду з трудоднями і без них. Саме слово «норма» глибоко запало у свідомості колгоспників, які з пухлими від голоду ногами поспішали під страхом репресій на колгоспне поле — «виконувати норму». Влада не дбала про належну норму харчування, але слідувала за «нормою» трудової активності. У школах помирали від голоду діти, тому що норма їх харчування, а у більшості випадків відсутність будь-яких харчів, була несумісною з життям.

Повсякденне життя українського села 30-х рр. супроводжувалося ліквідацією традиційних форм сімейно-трудової діяльності, «поголовним голодом», жахіттям голодомору, полонивши селянство фізично і психологічно, тримаючи в лещатах страху і покори. Голодомор-геноцид у 1932–1933 рр. винищив мільйони українських селян.

¹ Історія українського селянства: нариси в 2-х томах. Т. 2. — К., 2006. — С. 80.

² Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Випуск 2. — Х., 1930. — С. 10, 16–17.

³ Там само. — С. 1.

⁴ Сталін Й. Твори. Т. 12. — К., 1951. — С. 130.

⁵ Там само. — С. 130–131.

⁶ Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. 36. док. і матеріалів. — К., 1993. — С. 176.

⁷ Там само.

⁸ Там само. — С. 178.

⁹ Національний склад сільського населення України (за національною складовою господарств). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика, № 96. — Харків, 1927. — С. IV.

¹⁰ Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927–1935. — М., 1957. — С. 258–259.

¹¹ Вісті ВУЦВК. — 1930. — 1 липня

¹² Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 — березень 1930 рр.) / Упоряд.: В. Васильєв, Л. Віюла. — Вінниця, 1997. — С. 109.

¹³ Колективізація і голод на Україні... К., 1993. — С. 239.

¹⁴ Там само. — С. 159.

¹⁵ Там само. — С. 226.

¹⁶ Там само. — С. 227.

¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 12. — Спр. 142. — Арк. 81–86.

¹⁸ Колективізація і голод на Україні... К., 1993. — С. 327.

¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 14. — Спр. 631. — Арк. 11–37.

²⁰ Історія українського селянства: нариси... Т. 2. — С. 201.

²¹ РДАЕ. — Ф. 5675. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 120.

²² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 7163. — Арк. 14–20.

²³ Колективізація і голод на Україні... К., 1993. — С. 145.

²⁴ Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие... С. 286.

²⁵ Там само. — С. 312.

²⁶ Колективізація і голод на Україні... К., 1993. — С. 164.

²⁷ Там само. — С. 166.

²⁸ Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие... С. 381.

²⁹ Там само. — С. 383.

³⁰ Там само. — С. 387.

³¹ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. Збірник документів і матеріалів у трьох томах. Т. 2. — К., 1965 — С. 697.

³² Слинко І.І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927–1932 рр.). — К., 1961. — С. 167.

³³ Там само. — С. 270.

³⁴ Історія українського селянства: нариси... Т. 2. — С. 204.

³⁵ Голод: 33. Народна книга-меморіал. — К., 1991. — С. 299.

³⁶ Там само. — С. 337.

³⁷ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. Том 3. — К., 1971. — С. 27.

³⁸ Там само. — С. 228.

³⁹ Там само. — С. 241

⁴⁰ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — К., 2003. — С. 454–455.

⁴¹ Історія колективізації сільського господарства Української РСР... Т. 2. — С. 766.

⁴² Там само.

⁴³ Там само. — Т. 3. — С. 272.

⁴⁴ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 281.

⁴⁵ Там само. — С. 347.

⁴⁶ Історія колективізації сільського господарства Української РСР... Т. 3. — С. 320.

⁴⁷ Там само. — С. 321.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Там само. — С. 325.

⁵⁰ Соціалістична України. Статистичний збірник. — К., 1937. — С. 143.

⁵¹ Пролетарская правда. — 1936. — 15 марта.

⁵² Жінка соціалістичної України. Стат. довідник. — К., 1936. — С. 58–59.

⁵³ Там само. — С. 113.

⁵⁴ Історія колективізації сільського господарства Української РСР... Т. 3. — С. 325.

⁵⁵ Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие... С. 536–537.

⁵⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6938. — Арк. 8.

⁵⁷ Там само. — Арк. 9.

⁵⁸ Там само. — Арк. 3.

⁵⁹ Історія українського селянства: нариси ... Т. 2. — С. 204.

⁶⁰ Колхозы во второй сталинской пятилетке. Статистический сборник. — М.; Л., 1939. — С. 51, 66.

⁶¹ Там само. — С. 69–79.

⁶² Там само. — С. 80.

⁶³ Там само. — С. 35.

⁶⁴ Колективізація і голод на Україні... К., 1993. — С. 219.

⁶⁵ Там само. — С. 206.

⁶⁶ ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 11. — Спр. 77. — Арк. 46, 48.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Колективізація і голод на Україні... К., 1993. — С. 351.

⁶⁹ Історія українського селянства: нариси... Т. 2. — С. 205.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Колективізація і голод на Україні... К., 1993. — С. 361.

⁷² Там само. — С. 400.

⁷³ Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. — К., 2003. — С. 446.

⁷⁴ Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. — К., 2001. — С. 210.

⁷⁵ Історія українського селянства: нариси ... Т. 2. — С. 207.

-
- ⁷⁶ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів... С. 233.
- ⁷⁷ Історія українського селянства: нариси... С. 207.
- ⁷⁸ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів... С. 296.
- ⁷⁹ Історія колективізації сільського господарства Української РСР... Т. 3. — С. 242.
- ⁸⁰ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів... С. 473.
- ⁸¹ Там само. — С. 515.
- ⁸² Історія українського селянства: нариси... С. 206.
- ⁸³ Історія колективізації сільського господарства Української РСР... Т. 3. — С. 251.
- ⁸⁴ Там само. — С. 266.
- ⁸⁵ Там само.
- ⁸⁶ Там само. — С. 281.
- ⁸⁷ Там само.
- ⁸⁸ Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник документів та матеріалів. — Вінниця, 2007. — С. 443.
- ⁸⁹ Там само. — С. 444.
- ⁹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 388. — Арк. 6.
- ⁹¹ Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр... С. 447.
- ⁹² Історія колективізації сільського господарства Української РСР... Т. 3. — С. 375.
- ⁹³ Там само. — С. 419.
- ⁹⁴ Голод та голодомор на Поділлі... С. 461.
- ⁹⁵ Там само. — С. 471.
- ⁹⁶ Історія колективізації сільського господарства Української РСР... Т. 3. — С. 533.
- ⁹⁷ Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие... С. 537.
- ⁹⁸ Колхозы во второй сталинской пятилетке... С. 36.
- ⁹⁹ Там само. — С. 37.
- ¹⁰⁰ Історія колективізації сільського господарства Української РСР... Т. 3. — С. 680.
- ¹⁰¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2769. — Арк. 100.
- ¹⁰² Там само. — Спр. 2763. — Арк. 32.
- ¹⁰³ Там само. — Спр. 2966. — Арк. 54.
- ¹⁰⁴ Комуніст. — 1928. — 15 листопада.
- ¹⁰⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 3079. — Арк. 44.
- ¹⁰⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2749. — Арк. 15.
- ¹⁰⁷ Там само. — Спр. 2764. — Арк. 14.
- ¹⁰⁸ Комуніст. — 1928. — 18 липня.
- ¹⁰⁹ Там само. — 17 липня.
- ¹¹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2769. — Арк. 10.
- ¹¹¹ XI Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, 7–15 травня 1929 року. Стенографічний звіт та постанови. — Х., 1929. — С. 69.
- ¹¹² Львов А. Итоги половины хлебозаготовительной кампании // На аграрном фронте. — 1929. — № 1. — С. 69.
- ¹¹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2772. — Арк. 66.
- ¹¹⁴ Бухарин Н.И. Проблемы теории и практики социализма. — М., 1989. — С. 281.
- ¹¹⁵ Сталін Й. Твори. Т. 12. — С. 85.
- ¹¹⁶ Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. — К., 2003. — С. 288.
- ¹¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 5. — Спр. 357. — Арк. 115.
- ¹¹⁸ Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 — березень 1930 рр. / Упоряд.: В. Васильєв, Л. Віола... С. 110–111.
- ¹¹⁹ XI з'їзд Комуністичної партії (б.) України, 5–15 червня 1930 р. Стенографічний звіт. — Х., 1930. — С. 240.
- ¹²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 10. — Спр. 464. — Арк. 275.

-
- ¹²¹ Колективізація і голод на Україні... К., 1993. — С. 228.
- ¹²² Там само.
- ¹²³ Там само. — С. 250.
- ¹²⁴ Комуніст. — 1930. — 24 грудня.
- ¹²⁵ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 9. — Спр. 834. — Арк. 30.
- ¹²⁶ Там само. — Ф. 335. — Оп. 1. — Спр. 380. — Арк. 1.
- ¹²⁷ Там само. — Ф. 539. — Оп. 10. — Спр. 464. — Арк. 275.
- ¹²⁸ Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. — К., 2003. — С. 449.
- ¹²⁹ Там само. — С. 352.
- ¹³⁰ Там само.
- ¹³¹ ЦДАВО України. — Ф. 559. — Оп. 1. — Спр. 1657. — Арк. 28–30.
- ¹³² Там само. — Арк. 30.
- ¹³³ Колективізація і голод на Україні... К., 1933. — С. 357.
- ¹³⁴ Там само. — С. 558.
- ¹³⁵ Там само. — С. 371.
- ¹³⁶ Історія українського селянства... С. 186.
- ¹³⁷ Колективізація і голод на Україні... К., 1993. — С. 374.
- ¹³⁸ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів... С. 114.
- ¹³⁹ Там само. — С. 151.
- ¹⁴⁰ Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / за ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. — К., 2001. — С. 207.
- ¹⁴¹ Там само. — С. 209.
- ¹⁴² Там само. — С. 210.
- ¹⁴³ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... К., 2007. — С. 231.
- ¹⁴⁴ Голод 1932–1933 років в Україні: очима істориків, мовою документів... С. 195–196.
- ¹⁴⁵ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. — С. 242.
- ¹⁴⁶ Там само.
- ¹⁴⁷ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів... С. 208.
- ¹⁴⁸ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... С. 254, 260.
- ¹⁴⁹ Там само. — С. 537.
- ¹⁵⁰ Колективізація і голод на Україні... К., 1993. — С. 537.
- ¹⁵¹ ЦДАВО України. — Ф. 559. — Оп. 1. — Спр. 34. — Арк. 43.
- ¹⁵² Голодомор 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів... С. 252–
- 254.
- ¹⁵³ Там само.
- ¹⁵⁴ Там само. — С. 253.
- ¹⁵⁵ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... К., 2007. — С. 393.
- ¹⁵⁶ Вісті ВУЦВК. — 1933. — 4 січня.
- ¹⁵⁷ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... К., 2007. — С. 651.
- ¹⁵⁸ Там само. — С. 639.
- ¹⁵⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4402. — Оп. 1. — Спр. 24. — Арк. 6.
- ¹⁶⁰ Там само. — Арк. 28.
- ¹⁶¹ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... К., 2007. — С. 350.
- ¹⁶² Колективізація і голод на Україні... К., 1993. — С. 545.
- ¹⁶³ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... К., 2007. — С. 385.
- ¹⁶⁴ Там само. — С. 386.
- ¹⁶⁵ ЦДАВО України. — Ф. 559. — Оп. 1. — Спр. 34. — Арк. 41.
- ¹⁶⁶ Голодомор 1932–1933 років в Україні... С. 418.
- ¹⁶⁷ Командири великого голоду... С. 315.
- ¹⁶⁸ Вісті ВУЦВКу. — 1933. — 4 січня.

- ¹⁶⁹ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... К., 2007. — С. 626.
- ¹⁷⁰ Історія українського селянства: нариси ... Т. 2. — С. 186.
- ¹⁷¹ Там само.
- ¹⁷² Вісті ВУЦВК. — 1933. — 8 листопада.
- ¹⁷³ Голод та голодомор на Поділлі. 1920–1940 рр. Збірник документів... С. 444–446.
- ¹⁷⁴ Історія колективізації сільського господарства Української РСР... Т. 3. — С. 336.
- ¹⁷⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6467. — Арк. 2.
- ¹⁷⁶ Голод та голодомор на Поділлі. 1920–1940 рр. Збірник документів... С. 474.
- ¹⁷⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6956. — Арк. 9.
- ¹⁷⁸ Там само. — Спр. 6957. — Арк. 69.
- ¹⁷⁹ Історія колективізації сільського господарства ... Т. 3. — С. 514.
- ¹⁸⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 7136. — Арк. 87.
- ¹⁸¹ Історія колективізації сільського господарства ... Т. 3. — С. 691.
- ¹⁸² Калинин М.И. О едином сельскохозяйственном налоге (Доклад на 3-ей сессии ЦИК СССР) // Экономическая жизнь. — 1928. — 20 апреля.
- ¹⁸³ Михалевич Н. Вага оподаткування // Хазяйство Украины. — 1928. — № 12. — С. 116–126; Кушнір О. Про єдиний сільськогосподарський податок на 1927–28 рік. — Х.: Радянське село, 1927. — 85 с.; Його ж. Про єдиний сільсько-господарський податок 1929–1930 року. — Х.: Держфінвидав СРСР, 1929. — 39 с.
- ¹⁸⁴ Калинин М.И. О едином сельскохозяйственном налоге.
- ¹⁸⁵ Там само.
- ¹⁸⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2755. — Арк. 72.
- ¹⁸⁷ Всесоюзное совещание по единому сельскохозяйственному налогу при Наркомфине Союза ССР, 2–8 февраля 1928 года. — М., 1928. — С. 28.
- ¹⁸⁸ Там само. — С. 29.
- ¹⁸⁹ Колективізація і голод на Україні... — К., 1993. — С. 106–107.
- ¹⁹⁰ Там само.
- ¹⁹¹ ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 3774. — Арк. 24.
- ¹⁹² Там само. — Арк. 90.
- ¹⁹³ Там само. — Спр. 5295. — Арк. 1–6.
- ¹⁹⁴ Там само. — Спр. 5283. — Арк. 63.
- ¹⁹⁵ Индустриализация СССР 1929–1932 гг. Документы и материалы. — М., 1970. — С. 80.
- ¹⁹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2779. — Арк. 1.
- ¹⁹⁷ Там само. — Спр. 2750. — Арк. 16–17.
- ¹⁹⁸ Кушнір О. Про єдиний сільсько-господарський податок 1929–30 року... С. 8.
- ¹⁹⁹ Колективізація і голод на Україні ... К., 1993. — С. 46–47.
- ²⁰⁰ Там само. — С. 49.
- ²⁰¹ Там само. — С. 105.
- ²⁰² Там само. — С. 109.
- ²⁰³ ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 5283. — Арк. 136.
- ²⁰⁴ Там само. — Спр. 3882. — Арк. 12.
- ²⁰⁵ Кушнір О. Як проводиться єдиний сільськогосподарський податок. — Х., 1930. — С. 14.
- ²⁰⁶ К.Л. Забули про борги глитаїв // Вісті ВУЦВКу. — 1930. — 13 листопада.
- ²⁰⁷ Горький М. Коли ворог не здається — його знищують // Вісті ВУЦВКу. — 1930. — 16 листопада.
- ²⁰⁸ ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 5283. — Арк. 311.
- ²⁰⁹ На чорну дошку // Вісті ВУЦВК. — 1930. — 30 жовтня.
- ²¹⁰ Домогтися переламу в справі мобілізації коштів (в Раді народніх комісарів УСРР) // Вісті ВУЦВК. — 1930. — 3 жовтня.

- ²¹¹ Ліквідувати прорив у справі мобілізації коштів (Директивна радіограма голови РНК УСРР тов. Чубаря) до всіх Райвиконкомів та міськрад // Вісті ВУЦВК. — 1930. — 21 жовтня.
- ²¹² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4304. — Арк. 75.
- ²¹³ Коновалов И. Борьба за финплан IV квартала — борьба за социализм // Экономическая жизнь. — 1931. — 7 октября.
- ²¹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4303. — Арк. 10.
- ²¹⁵ Там само. — Спр. 3143. — Арк. 40–43.
- ²¹⁶ РДАЕ. — Ф. 773. — Оп. 8. — Спр. 85. — Арк. 43.
- ²¹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4306. — Арк. 66.
- ²¹⁸ Там само. — Спр. 5438. — Арк. 2.
- ²¹⁹ Колективізація і голод на Україні ... К., 1993. — С. 370.
- ²²⁰ Там само. — С. 549.
- ²²¹ Вісті ВУЦВК. — 1933. — 12 січня.
- ²²² Про виконання пляну мобілізації коштів IV кварталу 1932 року. Постанова Ради Народних Комісарів УСРР, 11 січня 1933 р. // Вісті ВУЦВК. — 1933. — 14 січня.
- ²²³ Марцинкевич Г. У раді районів мобілізацію коштів поставили в чергу // Вісті ВУЦВК. — 1933. — 10 травня.
- ²²⁴ Положення про сільськогосподарський податок на 1933 рік. Постанова ЦВК і РНК СРСР. — Х.: Партвидав ЦК КП(б)У, 1933. — 38 с.
- ²²⁵ Там само. — С. 15.
- ²²⁶ Там само. — С. 23.
- ²²⁷ Каждому колхознику и трудящемуся единоличнику разъяснить сущность с.-х. налога и самообложения // Экономическая жизнь. — 1933. — 18 июня.
- ²²⁸ Про порядок проведення сільськогосподарського податку 1933 року на території УСРР. Постанова РНК УСРР 2 червня 1933 р. // Вісті ВУЦВК. — 1933. — 3 червня.
- ²²⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6563. — Арк. 43.
- ²³⁰ Колективізація і голод на Україні ... С. 634.
- ²³¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6372. — Арк. 59.
- ²³² Там само. — Спр. 6563. — Арк. 9.
- ²³³ Там само. — Арк. 72.
- ²³⁴ Там само. — Арк. 32.
- ²³⁵ Там само. — Арк. 137.
- ²³⁶ Там само.
- ²³⁷ Там само. — Арк. 195.
- ²³⁸ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. В 5 томах. Том 4. 1934–1936. — М., 2002. — С. 220.
- ²³⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6563. — Арк. 196.
- ²⁴⁰ Там само. — Спр. 6649. — Арк. 43.
- ²⁴¹ Там само. — Спр. 6694. — Арк. 11.
- ²⁴² Там само. — Арк. 54.
- ²⁴³ Там само. — Спр. 6941. — Арк. 4.
- ²⁴⁴ Історія колективізації сільського господарства Української РСР... Т. 3. — С. 678.
- ²⁴⁵ Правда. — 1937. — 16 мая.
- ²⁴⁶ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы Том 5. — М., 2006. — С. 192.
- ²⁴⁷ Финансовый и хозяйственный бюллетень. — 1938. — № 17. — С. 4.
- ²⁴⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2509. — Арк. 70.
- ²⁴⁹ Там само. — Оп. 6. — Спр. 135. — Арк. 132.
- ²⁵⁰ Вісті ВУЦВК. — 1928. — 8 січня.
- ²⁵¹ Тополінський Ол. Бюджет Запоріжжя та самооподаткування населення // Вісті ВУЦВК. — 1928. — 14 січня.

- ²⁵² Тов. Любченко про хлібозаготівлі і самооподаткування // Вісті ВУЦВК. — 1928. — 17 січня
- ²⁵³ Самооподаткування проходить жваво (Розмова з начальником управління місцевих фінансів НКФ УСРР тов. Тарасюком) // Вісті ВУЦВК. — 1928. — 17 січня.
- ²⁵⁴ Буценко А. Організовано використати кошти самооподаткування // Вісті ВУЦВК. — 1928. — 3 лютого.
- ²⁵⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2756. — Арк. 3.
- ²⁵⁶ Там само. — Арк. 15.
- ²⁵⁷ Там само. — Арк. 28.
- ²⁵⁸ Там само.
- ²⁵⁹ Там само. — Арк. 34.
- ²⁶⁰ Там само. — Спр. 2750. — Арк. 57.
- ²⁶¹ Там само. — Арк. 58.
- ²⁶² Самооподаткування // Вісті ВУЦВК. — 1928. — 31 січня.
- ²⁶³ Колективізація і голод на Україні ... К., 1993. — С. 33.
- ²⁶⁴ ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 5270. — Арк. 3.
- ²⁶⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2756. — Арк. 3.
- ²⁶⁶ ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 5283. — Арк. 3–4.
- ²⁶⁷ Там само. — Спр. 5270. — Арк. 4.
- ²⁶⁸ Там само. — Спр. 5283. — Арк. 55.
- ²⁶⁹ Там само. — Арк. 327.
- ²⁷⁰ Там само. — Арк. 328.
- ²⁷¹ Мобілізація коштів — бойове завдання // Вісті ВУЦВК. — 1930. — 12 жовтня.
- ²⁷² Вісті ВУЦВК. — 1930. — 12 вересня.
- ²⁷³ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание ... Т. 3. — С. 615.
- ²⁷⁴ Шафир М. Фінансовий плян на 1931 р. // Господарство України. — 1931. — № 11–12. — С. 45.
- ²⁷⁵ Вісті ВУЦВК. — 1932. — 9 вересня.
- ²⁷⁶ Борисов И. Новый закон о самообложении на 1932 год (Под редакцией М. Вербицкого). — М., 1932. — С. 8.
- ²⁷⁷ Вісті ВУЦВК. — 1932. — 14 жовтня.
- ²⁷⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6563. — Арк. 11.
- ²⁷⁹ Там само. — Спр. 6649. — Арк. 43.
- ²⁸⁰ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. Том 5. — М., 2006. — С. 178.
- ²⁸¹ Там само. — С. 192.
- ²⁸² ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3079. — Арк. 18.
- ²⁸³ Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. — С. 282.
- ²⁸⁴ Там само. — С. 283.
- ²⁸⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 23750. — Арк. 10.
- ²⁸⁶ Там само. — Арк. 8–9.
- ²⁸⁷ Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. — С. 288.
- ²⁸⁸ Там само.
- ²⁸⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3931. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 3.
- ²⁹⁰ Там само.
- ²⁹¹ Там само. — Арк. 5.
- ²⁹² Там само.
- ²⁹³ Там само. — Спр. 7. — Арк. 19.
- ²⁹⁴ Національний склад сільського населення України (за національною складовою господарств). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика України № 96. Серія XVII. — Х., 1927. — С. IV.

-
- ²⁹⁵ Збірник законів та наказів робітничо-селянського уряду СРСР. — 1931. — № 24. — Арт. 195.
- ²⁹⁶ Україна. Статистичний щорічник. — Х., 1928. — С. 3.
- ²⁹⁷ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Випуск 2. — Х., 1930. — С. 1, 5.
- ²⁹⁸ Національний склад сільського населення України (за національністю господарств)... — С. III.
- ²⁹⁹ Там само. — С. XX.
- ³⁰⁰ Там само. — С. VIII.
- ³⁰¹ Там само. — С. XVIII–XIX.
- ³⁰² ЗУ України. — 1932. — № 5. — Арт. 28.
- ³⁰³ Колективізація і голод на Україні... — К., 1993. — С. 334.
- ³⁰⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 8. — Спр. 234. — Арк. 6.
- ³⁰⁵ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. — К., 2007. — С. 200.
- ³⁰⁶ Там само.
- ³⁰⁷ Там само.
- ³⁰⁸ Національний склад сільського населення України (за національністю господарств)... — С. 224–225.
- ³⁰⁹ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... — С. 198.
- ³¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 8. — Спр. 234. — Арк. 37.
- ³¹¹ Національний склад сільського населення України... — С. 87.
- ³¹² ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 8. — Спр. 234. — Арк. 37.
- ³¹³ Національний склад сільського населення України... — С. 135.
- ³¹⁴ Там само. — С. 139.
- ³¹⁵ Там само. — С. 84.
- ³¹⁶ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... — С. 222.
- ³¹⁷ ЗУ України. — 1932. — № 22–23. — Арт. 138–139.
- ³¹⁸ ЗУ України. — 1932. — № 28. — Арт. 170–171.
- ³¹⁹ Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Харківської області УСРР. — Х., 1933. — С. 6–8.
- ³²⁰ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... — С. 877.
- ³²¹ Там само.
- ³²² Там само.
- ³²³ Довідник з основних статистично-економічних показників... — С. 6.
- ³²⁴ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... — С. 878.
- ³²⁵ Там само.
- ³²⁶ Там само. — С. 879.
- ³²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 8. — Спр. 234. — Арк. 7.
- ³²⁸ ЗУ України. — 1932. — № 28. — Арт. 170–171.
- ³²⁹ Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Київської області УСРР. — Х., 1933.
- ³³⁰ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... — С. 246.
- ³³¹ Там само. — С. 250.
- ³³² Там само. — С. 251, 268, 329.
- ³³³ Там само. — С. 687.
- ³³⁴ Національний склад сільського населення України... — С. 13.
- ³³⁵ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... — С. 700.
- ³³⁶ Там само. — С. 712–713.
- ³³⁷ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... — С. 712–713; Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Київської області УСРР. — Х., 1933. — С. 6–8.

-
- ³³⁸ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... — С. 734–735.
- ³³⁹ Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Київської області... — С. 7.
- ³⁴⁰ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... — С. 760.
- ³⁴¹ Там само. — С. 872.
- ³⁴² Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Київської області... — С. 6–8.
- ³⁴³ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... — С. 872.
- ³⁴⁴ Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Київської області... — С. 8.
- ³⁴⁵ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... — С. 872.
- ³⁴⁶ Шевченківщина. Статистичний щорічник. — Черкаси, 1928. — С. 2.
- ³⁴⁷ Там само. — С. 5.
- ³⁴⁸ Там само. — С. 7.
- ³⁴⁹ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... — С. 886.
- ³⁵⁰ Шевченківщина. Статистичний щорічник... — С. 7.
- ³⁵¹ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... — С. 888.
- ³⁵² Там само. — С. 887.
- ³⁵³ Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Вінницької області. — Х., 1933. — С. 6–8.
- ³⁵⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 8. — Спр. 234. — Арк. 9–11.
- ³⁵⁵ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... — С. 213.
- ³⁵⁶ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 164.
- ³⁵⁷ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... — С. 157.
- ³⁵⁸ Там само. — С. 158.
- ³⁵⁹ Національний склад сільського населення України... — С. 22.
- ³⁶⁰ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... — С. 343.
- ³⁶¹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків... — С. 385.
- ³⁶² Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Зб. документів і матеріалів. — Вінниця, 2007. — С. 365.
- ³⁶³ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... — С. 819.
- ³⁶⁴ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... — С. 845; Довідник з основних статистично-економічних показників... — С. 6–7.
- ³⁶⁵ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків... — С. 188–189.
- ³⁶⁶ Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Одеської області УСРР. — Х., 1933. — С. 6–8.
- ³⁶⁷ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... — С. 806.
- ³⁶⁸ Довідник з основних статистично-економічних показників... — С. 6–8.
- ³⁶⁹ Голодомори в Україні: Одеська область. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи. — Одеса, 2007. — 457 с.
- ³⁷⁰ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... — С. 725.
- ³⁷¹ Там само. — С. 726.
- ³⁷² Там само. — С. 715, 759.
- ³⁷³ ЗУ України. — 1933. — № 34. — Арт. 436.
- ³⁷⁴ Національний склад сільського населення України... — С. 199–200.
- ³⁷⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 8. — Спр. 234. — Арк. 6.
- ³⁷⁶ Там само. — Арк. 7.
- ³⁷⁷ ЗУ України. — 1933. — № 51. — Арт. 662.
- ³⁷⁸ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... — С. 756.
- ³⁷⁹ Там само.

- 380 Там само. — С. 435, 438.
381 Там само. — С. 708.
382 Там само. — С. 785.
383 Там само. — С. 884.
384 Там само. — С. 885.
385 Там само. — С. 899.
386 Там само. — С. 258.
387 ЦДАВО України. — Ф. 559. — Оп. 1. — Спр. 2159. — Арк. 7–69.
388 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 7163. — Арк. 14–20.
389 Там само. — Спр. 6571. — Арк. 15.
390 Там само. — Арк. 15.
391 Там само. — Арк. 16.
392 Історія колективізації сільського господарства Української РСР... Т. 3. — С. 337.
393 Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник... — С. 447.
394 Там само. — С. 469.
395 Там само. — С. 471.
396 Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 279.
397 Національний склад сільського населення України... — С. 126–130.
398 Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 284.
399 Колективізація і голод на Україні... — К., 1993. — С. 577.
400 Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 279.
401 Там само. — С. 334–335.
402 Там само. — С. 339.
403 Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. — К., 2008. — С. 99.
404 Осокина Елена. Золотая лихорадка по-советски // Родина. — 2007. — № 9. — С. 111.
405 Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 423. — Оп. 6. — Спр. 1199. — Арк. 45.
406 Дэвис Р., Хлевнюк О.В. Отмена карточной системы в СССР 1934–1935 годы // Отечественная история. — 1999. — № 6. — С. 90.
407 Бунич И. Золото партии. — М., 1994. — С. 42.
408 Там само.
409 Див.: Марочко В. Обмін побутового золота на хліб в Україні періоду голодомору 1932–1933 років // Український історик. Том XLV. — 2008. — С. 196.
410 ЦДАВО України. — Ф. 4051. — Оп. 1. — Спр. 71. — Арк. 71.
411 Там само. — Спр. 175. — Арк. 8.
412 Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 286. — Арк. 87–88.
413 Там само. — Оп. 20. — Спр. 3943. — Арк. 6.
414 Там само. — Арк. 56.
415 Осокина Е.А. Золото для индустриализации: «Торгсин». — М., 2009. — С. 202.
416 ЦДАВО України. — Ф. 4051. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 7.
417 Там само. — Спр. 171. — Арк. 43.
418 Там само. — Арк. 45.
419 Там само. — Арк. 46.
420 Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні: місто Київ. — К., 2008. — С. 89–101.
421 Там само. — Спр. 71. — Арк. 72.
422 Там само. — Спр. 3. — Арк. 16.
423 Там само. — Арк. 56–58.
424 Там само. — Арк. 52.

- ⁴²⁵ Там само. — Арк. 54.
- ⁴²⁶ Там само. — Ф. 539. — Оп. 17. — Спр. 366. — Арк. 6.
- ⁴²⁷ Там само. — Арк. 11.
- ⁴²⁸ Осокина Е. Золотая лихорадка по-советски... С. 113.
- ⁴²⁹ РДАЕ (Російський державний архів економіки). — Ф. 4333. — Оп. 1. — Спр. 66. — Арк. 174.
- ⁴³⁰ ЦДАВО України. — Ф. 4051. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 2.
- ⁴³¹ Там само. — Арк. 2.
- ⁴³² Там само. — Арк. 1.
- ⁴³³ Там само. — Арк. 3.
- ⁴³⁴ Там само.
- ⁴³⁵ Там само.
- ⁴³⁶ Там само. — Арк. 2.
- ⁴³⁷ РДАЕ. — Ф. 4333. — Оп. 1. — Спр. 149. — Арк. 86.
- ⁴³⁸ Там само. — Арк. 88.
- ⁴³⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4051. — Оп. 1. — Спр. 171.
- ⁴⁴⁰ РДАЕ. — Ф. 433. — Оп. 1. — Спр. 66. — Арк. 174.
- ⁴⁴¹ Там само. — Арк. 178.
- ⁴⁴² Осокина Е.А. Золотая лихорадка по-советски ... С. 115.
- ⁴⁴³ ЦДАВО України. — Ф. 4051. — Оп. 1. — Спр. 64. — Арк. 2.
- ⁴⁴⁴ Там само. — Спр. 168. — Арк. 51.
- ⁴⁴⁵ Там само. — Спр. 33. — Арк. 137.
- ⁴⁴⁶ Осокина Е.А. Золотая лихорадка по-советски... С. 116.
- ⁴⁴⁷ РДАЕ. — Ф. 413. — Оп. 13. — Спр. 633. — Арк. 27.
- ⁴⁴⁸ ЦДАВО України. — Ф. 4051. — Оп. 1. — Спр. 152. — Арк. 17.
- ⁴⁴⁹ Там само. — Спр. 168. — Арк. 2.
- ⁴⁵⁰ ДАХО. — Ф. 4640. — Оп. 13. — Спр. 3. — Арк. 4.
- ⁴⁵¹ ЦДАВО України. — Ф. 4051. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 2.
- ⁴⁵² РДАЕ. — Ф. 4433. — Оп. 1. — Спр. 148. — Арк. 40.
- ⁴⁵³ Бюллетень хозяйственного и финансового законодательства. — 1934. — № 34–35. — С. 28–29.
- ⁴⁵⁴ СУ РСФРР. — 1929. — № 83. — Ст. 817.
- ⁴⁵⁵ Марочко В. Зазнач. праця. — С. 209.
- ⁴⁵⁶ Осокина Е. «За зеркальной дверью торгсина» // Отечественная история. — 1995. — № 2. — С. 101.
- ⁴⁵⁷ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 154.
- ⁴⁵⁸ Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу. Історико-економічне дослідження. — Х., 1997. — С. 85.
- ⁴⁵⁹ Колективізація і голод на Україні 1929–1933. Зб. документів і матеріалів. — К., 1993. — С. 306.
- ⁴⁶⁰ Там само. — С. 365.
- ⁴⁶¹ Колективізація і голод на Україні 1929–1933... — С. 307.
- ⁴⁶² Там само. — С. 309.
- ⁴⁶³ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків... — С. 161.
- ⁴⁶⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 8. — Спр. 107. — Арк. 4.
- ⁴⁶⁵ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків... — С. 158.
- ⁴⁶⁶ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 14. — Спр. 618. — Арк. 67–68.
- ⁴⁶⁷ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків... — С. 410.
- ⁴⁶⁸ Graziosi Andrea. Letters de Kharkov. La Famine en Ukraine et Dans le Caucase du Nord la travers les rapports des diplomates italiens 1932–1934 // Cahiers du Monde russe et sovietique, — 1989. — XXX (1–2), p. 57–61.

-
- ⁴⁶⁹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків... — С. 520.
- ⁴⁷⁰ Там само. — С. 524.
- ⁴⁷¹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків... — С. 524.
- ⁴⁷² Там само.
- ⁴⁷³ Див.: Більшовик (Чернігів). — 1933. — 5 вересня.
- ⁴⁷⁴ Кульчицький С.В. Шаталіна Є.П. Становище дітей на Україні у 1931–1933 рр.: (Документ. розповідь / АН УРСР Ін-т історії. — К., 1989. — 26 с.
- ⁴⁷⁵ Голод-33: народна книга-меморіал. — К., 1991. — С. 293.
- ⁴⁷⁶ Там само. — С. 300.
- ⁴⁷⁷ Там само. — С. 355.
- ⁴⁷⁸ Там само. — С. 418.
- ⁴⁷⁹ Там само. — С. 456.
- ⁴⁸⁰ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків... — С. 385, 397.
- ⁴⁸¹ Там само... — С. 527.
- ⁴⁸² Там само. — С. 443.
- ⁴⁸³ Там само. — С. 406, 430.
- ⁴⁸⁴ Там само. — С. 397.
- ⁴⁸⁵ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків... — С. 503.
- ⁴⁸⁶ Там само. — С. 529.
- ⁴⁸⁷ ДАХО. — Ф.-р. 2762. — Оп. 1. — Спр. 421. — Арк. 65.
- ⁴⁸⁸ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків... — С. 453.
- ⁴⁸⁹ Голод на Поділлі. Книга свідчень. — Кам'янець-Подільський, 1993. — С. 62.
- ⁴⁹⁰ Див.: Пролетарська правда. — 1934. — 28, 30 серпня; 3, 23 вересня.
- ⁴⁹¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6981. — Арк. 41.
- ⁴⁹² Державний архів м. Києва, р. 4. — Оп. 1. — Спр. 574. — Арк. 10–11.
- ⁴⁹³ Вронська Т.В. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). — К., 2009. — 486 с.
- ⁴⁹⁴ Ідло 33-го. Словник голодомору / Зібрав та упорядкував О. Різников. — Одеса., 2003. — 164 с.
- ⁴⁹⁵ Голод 1921–1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів. — К., 1993. — С. 204.
- ⁴⁹⁶ Збірник узакошень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1927 рік. Офіційне видання Народного комісаріату юстиції. — Ч. 26–27. — Ст. 132. — С. 481.
- ⁴⁹⁷ Голод 1932–1933 років на Україні очима істориків... — С. 419.
- ⁴⁹⁸ Державний архів МВС України. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 14693. — Арк. 16–17.
- ⁴⁹⁹ Там само. — Спр. 15151. — Арк. 14.
- ⁵⁰⁰ Там само. — Спр. 15152. — Арк. 7–9.
- ⁵⁰¹ ДА МВС України. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 15134. — Арк. 2–7.
- ⁵⁰² Там само. — Спр. 15151. — Арк. 8–9.
- ⁵⁰³ Голод 1932–1933 років на Україні очима істориків... — С. 402.
- ⁵⁰⁴ Голод 1932–1933 років на Україні очима істориків... — С. 409.
- ⁵⁰⁵ Там само. — С. 425.
- ⁵⁰⁶ ДА МВС України. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 14808. — Арк. 17–18.
- ⁵⁰⁷ Там само. — Спр. 14734. — Арк. 4.
- ⁵⁰⁸ ЦДАВО України. — Ф. 388. — Оп. 2. — Спр. 531. — Арк. 404.
- ⁵⁰⁹ ДА МВС України. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 14661. — Арк. 13.
- ⁵¹⁰ ДА МВС України. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 14661. — Арк. 13.
- ⁵¹¹ Голод 1932–1933 років на Україні очима істориків... — С. 511.
- ⁵¹² Там само. — С. 510.
- ⁵¹³ ДА МВС України. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 14683.

-
- ⁵¹⁴ Голод на Україні (1931–1933 рр.) // Український історичний журнал. — 1990. — № 1. — С. 109.
- ⁵¹⁵ ДА МВС України. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 14696. — Арк. 12.
- ⁵¹⁶ Там само. — Спр. 14669. — Арк. 12, 21.
- ⁵¹⁷ Там само. — Спр. 15361. — Арк. 13–14.
- ⁵¹⁸ Голод 1932–1933 років на Україні очима істориків... — С. 434.
- ⁵¹⁹ Там само. — С. 434.
- ⁵²⁰ Там само.
- ⁵²¹ Там само. — С. 400.
- ⁵²² ЦДАВО України. — Ф. 388. — Оп. 1. — Спр. 554. — Арк. 26.
- ⁵²³ Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник... — С. 471–473.